

RATIO

IDEI

Colecția **Ratio** este coordonată de
Florin George Călian

PAUL VAN TONGEREN

A trăi virtuos

0 INTRODUCERE ÎN
ETICA VIRTUȚII

Traducere din limba olandeză de
Carmen Fotescu

Ratio et Revelatio
2023

Redactor: Otniel Veres

Coperta: Paula Cionca

DTP: Paula Cionca

Tipărit la Print Expert, România

Copyright © Ratio et Revelatio, 2023

Ilustrație coperta I: Piero del Pollaiuolo, *Prudența*, 1470

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

TORGEREN, PAUL van

A trăi virtuos : o introducere în etica virtuții / Paul van Torgeren ;
trad. din lb. olandeză de Carmen Fotescu. - Oradea : Ratio et Revelatio,
2023

Conține bibliografie

ISBN 978-606-9659-65-6

I. Fotescu, Carmen (trad.)

2

Editura Ratio et Revelatio

Str. Sofiei nr. 3, Oradea, Bihor, România, 410183

e-mail: office@ratioetreveleatio.com

www.ratioetreveleatio.com

CUPRINS

CUVÎNT-ÎNAINTE	9
INTRODUCERE	11
1. TEMEINICIE, VIRTUOZITATE, EXCELENȚĂ	11
2. REABILITAREA ETICII VIRTUȚII	13
3. STRUCTURA CĂRȚII ȘI SUGESTII DE LECTURĂ	14
CAPITOLUL I. DE LA ETICĂ LA ETICA VIRTUȚII	17
1. LOCUL ETICII ÎN ANSAMBLUL FILOZOFIEI	17
2. LOCUL ETICII VIRTUȚII ÎN ANSAMBLUL ETICII. CE ÎNTREBARE RIDICĂ ETICA VIRTUȚII?	19
3. OBIECTUL ETICII CA ETICĂ A VIRTUȚII. DESPRE PRAXIS	22
4. CE ESTE MORAL? DESPRE PRAXIS-UL MORAL	25
CAPITOLUL II. DE CE ETICA VIRTUȚII?	31
1. NORME, VALORI ȘI VIRTUȚI	31
2. PLURALISM ȘI RELATIVISM	34
3. MOTIVAȚIA MORALĂ	37
CAPITOLUL III. FUNDAMENTELE UNEI ETICI A VIRTUȚII	41
1. UN CONCEPT TELEOLOGIC AL VIEȚII UMANE	41
2. O ETICĂ A REALIZĂRII DE SINE ȘI A ARTEI DE A TRĂI	45
2.1. Esențialism? Există un țel suprem?	47
2.2. Optimism? Cum rămîne cu chestiunea răului?	50
3. INDIVID ȘI COMUNITATE	52

3.1. Individul ocupă un loc central, însă nu e independent de comunitate	52
3.2. Diferența dintre noi și Aristotel	54
CAPITOLUL IV. VIRTUTEA	59
1. GENERAL ȘI PARTICULAR	59
2. ATITUDINE, ACȚIUNE ȘI EMOȚIE	61
3. CALEA DE MIJLOC	63
4. ATITUDINE ȘI EXEMPLU	66
5. CHIBZUINȚA	68
CAPITOLUL V. VIRTUȚILE	73
1. DOUĂ MODURI DE A FORMULA VIRTUȚILE TAMPULUI NOSTRU: ARISTOTEL CA MODEL	73
2. VIRTUȚILE CARDINALE: PLATON ȘI TOMA DE AQUINO	77
2.1. UN TOT ORDONAT	78
2.2. SINTEZĂ	80
3. VIRTUȚILE VOINȚEI	83
3.1. Descoperirea voinței: Augustin	84
3.2. Virtuțile teologale: Toma de Aquino	85
3.3. Voința autonomă: René Descartes (și Immanuel Kant)	88
4. VIRTUTE ȘI DATORIE: IMMANUEL KANT	90
4.1. Datorie contra virtute	90
4.2. Virtutea datoriei	92
5. VIRTUTEA NATURALĂ	94
5.1. Ceea ce este aprobat în mod natural este aprobat de o natură bună și bine educată: David Hume	95

5.2. Nu virtute, ci soliditate: Friedrich Nietzsche	96
5.3. Virtutea în stil renescentist: Niccolò Machiavelli	98
CAPITOLUL VI. CÎTEVA VIRTUȚI MAI MULT SAU MAI PUȚIN COMUNE	101
1. VIRTUTEA CUMPĂTĂRII ȘI GRIJA FAȚĂ DE MEDIUL ÎNCONJURĂTOR	102
1.1. Argumente	103
<i>A) Natura ca valoare intrinsecă și dreptul naturii</i>	103
<i>B) Responsabilitatea noastră față de generațiile viitoare</i>	104
<i>C) Măsura naturii</i>	105
1.2. Probleme	106
<i>A) Fundamentul dreptului naturii</i>	106
<i>B) Responsabilitate sau egoism colectiv?</i>	107
<i>C) Măsura naturii: normă sau provocare?</i>	109
1.3. Virtutea măsurii	110
<i>A) Etica virtuții</i>	111
<i>B) Virtutea cumpătării</i>	114
1.4. Concluzie	120
2. TOLERANȚA CA VIRTUTE	121
2.1. Toleranța: o virtute a timpului nostru?	122
2.2. Imposibilitatea toleranței	123
2.3. Indiferență și cinism	124
2.4. Toleranța ca îndurarea unei probleme	126
2.5. Virtutea rezistenței	128
3. PRIETENIA CA VIRTUTE	131
3.1. Ce este prietenia?	132
<i>A) Reciprocitate</i>	133
<i>B) Bunăvoință</i>	133
<i>C) Conștientizare</i>	134
<i>D) Tipuri de prietenie: utilitate, plăcere, bunătate</i>	135

3.2. O ierarhie a tipurilor de prietenie	137
<i>A) Garanții mai mari sau mai mici de bunăvoință și reciprocitate</i>	137
<i>B) Durabilitate</i>	138
<i>C) Virtute</i>	139
3.3. Dinamica virtuții	140
4. ESTE IERTAREA O VIRTUTE?	142
4.1. Iertarea ca virtute	142
4.2. Imposibilitatea iertării	145
4.3. Rușinea	149
4.4. Vina și diferitele tipuri de rușine	151
4.5. Este iertarea o virtute?	153
CAPITOLUL VII. TEXTE	157
1. ARISTOTEL (384-322 î.Cr.)	157
2. MENCIOUS (372-289 î.Cr.)	165
3. TOMA DE AQUINO (1225-1274)	167
4. RENÉ DESCARTES (1596-1650)	169
5. DAVID HUME (1711-1776)	170
6. IMMANUEL KANT (1724-1804)	173
7. FRIEDRICH NIETZSCHE (1844-1900)	175
8. GERTRUDE E.M. ANSCOMBE (1919-2001)	179
9. ALASDAIR MACINTYRE (1929-)	180
CONCLUZIE	181
1. ALTE ETICI ALE VIRTUȚII	182
2. ALTE ETICI ÎN AFARĂ DE ETICA VIRTUȚII	184

CUVÎNT-ÎNAINTE

Viața este o artă. Ca toate artele, poate fi învățată doar practicînd-o, făcînd-o. Pentru a ne asigura că învățăm ceva din ceea ce facem, reflectăm asupra acestui lucru. Etica virtuții este un mod filozofic bine definit de a gîndi despre arta de a trăi. Cartea de față oferă o introducere în această filozofie pe care o numim etica virtuții.

Cartea a fost scrisă la cererea Comisiei de Îndrumare pentru Filozofie în Învățămîntul preuniversitar și este concepută, în primul rînd, ca un caiet de examen final la filozofie. Pentru subiectul filozofie în învățămîntul preuniversitar, *etica virtuții* va reprezenta subiectul pentru examenul final în 2004 și 2007. De la introducerea celei de-a doua faze noi a învățămîntului preuniversitar, disciplina filozofiei a ocupat un loc important în programa școlară și se bucură de un interes crescut atît în interiorul, cît și în afara școlii.

De data aceasta, în locul unei antologii de texte însoțite de o introducere, am ales să oferim o introducere completă la etica virtuții, în cadrul căreia, într-un singur capitol, am inclus doar o mică antologie de texte specifice din istoria eticii virtuții. Cele mai multe dintre celelalte capitole oferă o descriere – parțial sistematică, parțial istorică – a eticii virtuții în diferitele sale aspecte și înfățișări.

În plus, capitolul VI oferă, în special cu titlu ilustrativ, cîteva elaborări ale unor atitudini virtuozose concrete din perspectiva semnificației lor pentru timpul și societatea contemporană. Aici, în special, nu am scris atît de mult *despre* filozofie, cît am filozofat, ceea ce înseamnă inevitabil că discursul devine mai personal și ia poziție. Este de la sine înțeles că elevii, precum și alți cititori, nu trebuie să consimtă servil, ci să se angajeze independent și

critic în ceea ce este prezentat aici. Fiecare filozofie independentă este o contribuție la o conversație. Această conversație va fi fructuoasă doar dacă participanții se ascultă cu adevărat, dar nu-și repetă cuvintele. Și, cu siguranță, la examen nu e vorba de punctele de vedere ale autorului, ci de cunoștințe și de capacitatea de a reflecta critic și de a cugeta la ceea ce propun diferiți gânditori.

Cartea poate fi citită sau „parcursă” în diferite moduri. Elevi, profesori și alți cititori pot alege dintre opțiunile care sînt explicate la sfîrșitul introducerii, pentru a se orienta singuri în carte. După cum virtutea nu este aceeași pentru toată lumea și în toate împrejurările, tot astfel cea mai bună cale va depinde de cititor.

Pe lîngă membrii Comisiei de Îndrumare pentru Filozofie în învățămîntul preuniversitar, și alți cititori critici au oferit comentarii asupra primelor versiuni ale prezentului text. Le mulțumim pentru acest lucru!

Comisia de Consiliere pentru Filozofie în Învățămîntul preuniversitar

INTRODUCERE

„A trăi virtuos“ este un titlu prea modest. Virtutea discutată în această carte este mult mai mult decât ceea ce înțelegem, de obicei, prin „adecvat“. Numim „adecvat“ ceea ce funcționează corespunzător. Însă „virtute“ înseamnă virtuozitate sau excelență. Un virtuoz este o persoană care stăpânește ceva foarte bine, care excelează. Țelul acestei cărți se concentrează asupra a ceea ce înseamnă „a trăi în mod excelent“ sau „exemplar“. Ce legătură are acest lucru cu etica? Există violoniști, fotbaliști și sculptori virtuoz. Dar nu cumva etica se referă la altceva?

1. TEMEINICIE, VIRTUOZITATE, EXCELENȚĂ

Să luăm ca exemplu un fotbalist virtuoz. O astfel de persoană știe să facă ceea ce un fotbalist ar trebui să știe să facă. Este dificil să enumerăm lista tuturor acestor competențe. Evident, acest lucru nu înseamnă doar respectarea regulilor jocului – un jucător virtuoz va respecta, cu siguranță, aceste reguli. Este mai ușor să te referi la un fotbalist virtuoz pentru a explica ce este fotbalul decât invers. Acesta este un exemplu concret, iar jocul este un concept abstract. Mai mult, un fotbalist virtuoz nu este bun doar într-o partidă obișnuită, ci excelează și în împrejurări deosebite, de exemplu, pe un teren alunecos sau împotriva unui adversar foarte dificil. În plus, dacă-ți place fotbalul, este o bucurie să-l vezi jucând. Nu numai că-ți face plăcere să-l privești jucând, dar vezi și că fotbalistului însuși îi face plăcere să joace. Felul în care joacă are un efect comunicativ: te face să vrei să participi la joc sau să prinzi mingea, iar băieții visează să devină, într-o bună zi, un astfel de fotbalist.

Să traducem acest exemplu în termeni etici. În loc de fotbal, este vorba despre viața umană. Pentru a ști ce este viața umană (și cum ar trebui să fie), îi puteți observa pe cei care o cunosc. Este mai ușor să ne referim la exemple de oameni care cunosc

arta de a trăi decît să explicăm fără exemple în ce constă această artă. Este evident că viața nu înseamnă doar să nu încalci regulile și legile, oricît de importante ar fi acestea. De asemenea, este de la sine înțeles că nu este vorba doar despre a găsi soluții la probleme. Din fericire, viața nu înseamnă doar probleme. Dar cei care știu cum să trăiască, vor ști, în mod firesc, să facă față cu bine problemelor. Mai mult, sîntem atrași de o persoană exemplară nu doar pentru că ne-ar plăcea să fim ca ea, ci și pentru că vedem că este fericită în viața pe care o duce.

Etica virtuții privește viața în acest fel. Etica virtuții nu este doar despre marile probleme, cum ar fi violența, nedreptatea, distrugerea mediului înconjurător, amenințarea la adresa integrității vieții umane etc., ci ea se referă, înainte de toate, la viața obișnuită în sînul căreia apar probleme. Etica virtuții se ocupă mai puțin de structuri și instituții, și mai mult de oameni, mai puțin de norme, și mai mult de valori, mai puțin de reguli, și mai mult de modele. Este preocupată de probleme care apar în viața obișnuită, ridicînd întrebări precum: Cum se va poziționa o persoană care este un model de prudență în cazul concret al unei cereri de eutanasiere? Cum se va comporta o persoană care întruchipează curajul într-o situație de război? Cum se va comporta o persoană cu un simț al proporțiilor în raport cu problemele de mediu? O astfel de etică își pune întrebări cu privire la modalitățile prin care instituțiile pot încuraja oamenii să devină „mai buni“. O lege justă face ca ființele umane să trăiască mai corect. Etica virtuții analizează normele și regulile din perspectiva valorilor și a idealurilor. Desigur, virtuozul nu este o regulă, ci o excepție. Dar regulile și legile există pentru a ne duce cît mai aproape posibil de virtuozitatea autentică, de virtuozitatea care dă naștere excelenței.

Virtuozitatea este desemnată prin termenul de „virtute“. În tradiția teoriilor etice, virtutea a ocupat adesea un loc central. Recent, această formă de etică a intrat în centrul atenției după o perioadă de suspiciune față de conceptul de „virtute“: aceasta părea să indice un concept al moralei caracterizat în principal de

bună-cuviința burgheză. Listele de virtuți erau văzute ca aparținând unei pedagogii învechite, expresia „virtutea se află la mijloc” era asociată cu o morală a mediocrității și exista mai multă simpatie pentru imoralitate mai degrabă decât pentru imaginea „burghezului curajos”, asociată conceptului de virtute. Această lipsă de interes pentru virtute în morala obișnuită s-a reflectat în teoriile etice ale vremii. Dar în ultima vreme se pare că lucrurile s-au schimbat definitiv în domeniul eticii.

2. REABILITAREA ETICII VIRTUȚII

Începutul acestei schimbări a avut loc în urmă cu mai bine de un secol. În eseuul său intitulat *Zur Rehabilitierung der Tugend* (1913), Max Scheler dă vina pe secolul al XVIII-lea burghez pentru disprețul general față de virtute din vremea sa. Potrivit lui Scheler, această atitudine critică față de virtute îi menține totuși pe contemporanii săi într-o relație de dependență față de interpretarea conformistă a virtuții, oferită de secolul al XVIII-lea. De aici și apelul său încărcat de patos: „Este timpul să încetăm să mai fim doar adversarii burghezilor toropiți din secolul al XVIII-lea și, în consecință, să ne batem joc de virtute. Cel care condamnă continuă totuși să urmeze ceea ce condamnă. Însă tot în cadrul burgheziei, un curent a întruchipat virtutea ca o femeie bătrână și, prin urmare, a ridicat-o în slăvi, în timp ce un alt curent a propus o alternativă mai bună. Ce ne pasă nouă de burghezi și de părerile lor ciudate cu care au întrerupt pentru o clipă cursul istoriei lumii? Să căutăm din nou virtutea în orizontul istoriei universale!”¹

Apelul lui Scheler nu a avut imediat succesul dorit. Abia în zilele noastre a avut loc o adevărată renaștere a eticii virtuții. Originile unei astfel de renașteri sînt variate. Pe de o parte, a fost o reacție față de o etică ce reducea moralitatea la reguli restrictive și raționale pentru societate. Astfel, interesul era mai puțin

¹ Max Scheler, *Zur Rehabilitierung der Tugend*, in *Gesammelte Werke*, vol. 3 (Berne: Francke Verlag, 1955), p. 17.

îndreptat asupra regulilor, cât asupra proiectului individual al artei unei vieți bune. Pe de altă parte, această renaștere a fost motivată de etica muncii, domeniu în care codurile și comisiile erau considerate insuficiente pentru a produce medici sau angajați „buni”. În cele din urmă, redescoperirea de către o serie de filozofi a bogăției tradiției eticii virtuții va contribui la revigorarea eticii virtuții.

În ultimele decenii, numărul publicațiilor despre virtute a crescut constant, într-atât încât se poate vorbi de o reabilitare a eticii virtuții. Descoperim acum din nou că virtutea nu are de fapt nimic de-a face cu buna-cuviință burgheză, ci mai degrabă cu puterea, excelența, calitatea vieții și arta de a trăi. Mai mult, virtutea pare să poată juca un rol important în elucidarea problemelor actuale și face ca etica (numită uneori „filozofia artei de a trăi”) să fie foarte populară în rîndul oamenilor care, în general, nu vor să aibă nimic de-a face cu etica. Această *Introducere în etica virtuții* încearcă să explice modul în care etica virtuții poate contribui la găsirea de soluții la problemele morale ale timpului nostru. Etica virtuții este o ramură a filozofiei care reflectă asupra sensului vieții umane. De aceea voi acorda o atenție deosebită contextului filozofic în care trebuie înțeleasă și dezvoltată etica virtuții.

3. STRUCTURA CĂRȚII ȘI SUGESTII DE LECTURĂ

Această carte oferă diferite căi de acces la etica virtuții. Pe de o parte, elaborez într-un mod teoretic și, uneori, inevitabil abstract, conceptul de virtute și modul în care poate funcționa o etică orientată spre virtute (capitolele I-IV). Pe de altă parte, arăt, pornind de la o serie de probleme concrete sau experiențe morale ale timpului nostru, ceea ce sugerează perspectiva eticii virtuții (capitolul VI). În capitolul V, aceste două căi se întîlnesc într-o schiță istorică a diferitelor (tipuri de) virtuți. Prin urmare, există – în afară de antologia de texte primare din capitolul VII – trei

părți distincte: partea teoretică (I-IV), partea istorică (V) și partea practică și aplicată (VI).

Există mai multe moduri de a citi această carte. Se poate începe cu descrierile concrete din capitolul VI, se poate trece la elaborarea teoretică (I-IV) și apoi la exemplele istorice (V). De asemenea, se poate începe cu teoria (I-IV), se pot parcurge exemplele (V) și apoi se poate citi practica concretă (VI). De asemenea, se poate începe de la mijloc, citind mai întâi descrierea virtuții și numeroasele sale tipuri (IV și V), apoi fie elaborarea teoretică (I-III), fie exemplele (VI). Cine dorește să citească textele primare, găsește în capitolul V câteva sugestii de lectură, iar în capitolul VII, o mică antologie de texte.